

Володимир ПАШУК

МАНІФЕСТАЦІЯ ІДЕЙНИХ ЗАСАД ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА”

(За матеріалами Установчих Зборів)

Проаналізовано виголошені на Установчих зборах “Просвіти” просвітницькі ідеї, які стали ідеологічною основою формування та діяльності організації.

Ключові слова: “Просвіта”, просвітницькі ідеї, Установчі збори, Н. Вахнянин, А. Січинський, Ф. Заревич, О. Огоновський, о. Й. Заячківський.

У визначенні ідейних засад Товариства “Просвіта” існує чітка й однозначна позиція – вони повністю відповідали ідеології галицьких народовців – її творців. Цей факт незаперечний. Однак важливо з’ясувати, якими саме ідеями послуговувалися тодішні просвітяни при заснуванні першої, легальної у краї, організації народовців.

Оскільки Товариство не залишило жодного документа, безпосередньо присвяченого розкриттю ідеологічних постулатів своєї діяльності, то ми вимушені реконструювати ідейні засади на основі матеріалів, в яких заманіфестовано погляди на просвіту народу в часі заснування цієї інституції. Отже, зосередимо увагу на ідеях, які звучали на перших Установчих зборах Товариства у промовах Наталя Вахнянина, Андрія Січинського, Федора Заревича, о. Йосифа Заячківського та о. Василя Ільницького, що були опубліковані у кількох номерах (№№ 43–45) “Правди” за 1868 р., а також у редакційній передмові, в якій представлено народовське бачення суті справи.

Так як заявлені у цих матеріалах міркування були певною мірою диференційованими й залежали від авторського сприйняття завдань і напрямків просвітньої діяльності, то спочатку проаналізуємо кожний виклад ідей окремо, а згодом подамо в синтезованій формі.

У редакційній передмові до матеріалів про Установчі збори, подається узагальнений погляд на проблему просвіти народу. Спочатку вказується на головну мету задуму, яка призвела до заснування Товариства: “Просвічена верства нашого народу мала прийнятися за спасенне діло просвіти темного брата”¹. Далі з оптимізмом висловлюється переконання в успіхові започаткованого чину: “так можна було і винести... повну надію, що згадана праця принесе небавом щонайгарніші овочі, а, судячи по бесідах..., у серцях людей наших просвічених кипить горяча любов ід призабутому народу”. Також заявлено про виважений, продуманий підхід до цієї важливої справи, яку започаткували молоді галицькі інтелігенти: “інтелігентна наша громада добре обдумала способи, котрими старатиметься заохотити народ до читання популярних писем, і що ясно стануло їй перед очі, чим народ при теперішніх своїх духовних снагах просвітити дасться”. Крім цього, висловлено переконання, що цей надзвичайно

важливий почин послужить об’єднанню всіх русинів для важливої справи: “подія ся давала кожному ясний доказ, що коли іде о добро найбільше у світі – просвіту, русини стаються щирими до себе другами, неначе ті члени одної родини”².

У цьому своєрідному редакційному анонсі висловлено кілька важливих базових ідей. Це – чітка орієнтація на масову просвітню діяльність освіченої верстви, спрямовану на простий народ, і що це є наслідком позитивного ставлення еліти до соціальних низів. Також заявлено про продуманість почину та оптимізм щодо очікуваних результатів і надію на об’єднання руських опозиційних угруповань у цій справі.

Детальний виклад ідейних засад майбутньої праці подав у виступі перший промовець зборів Н. Вахнянин³. Він свої міркування звів до з’ясування кількох важливих питань – обґрунтував доцільність створення нової просвітньої організації, для чого нагадав історію, тобто попередні спроби реалізації ідеї просвіти народу, також поінформував про кроки, здійснені для заснування Товариства і обставини, в яких це відбувалося, та розкрив ідеологічні засади створюваної інституції, детальніше зупинився на розкритті суті мети (яка полягала у “пізнанні й просвіті народу”) та змісті й формах майбутньої просвітньої діяльності.

На початку промови Н. Вахнянин коротко виклав загальну оцінку чину та його передісторію. Перші слова – “приступаємо ниньки до претрудного, хоч спасенного діла” – свідчили про усвідомлення складності та важливості даного задуму. Далі нагадав про попередні спроби галичан реалізувати цю ідею, однак звів це лише до “Руської Магиці”, яка, однак, “не увійшла у життя” та “збудилась наново по бурхливих зборах матичніх 1865 р”., і до закликів о. Ст. Качали. Тобто вказав на важливість справи просвіти народу, невдалі спроби впровадити її у життя й на почин декана із Шельпак, чим обґрунтував потребу заснування нової організації.

Далі коротко поінформував присутніх про заходи “львівських академіків”, чий “неогоїстичні душі” своїми діями призвели до втілення давніх помислів. Принагідно нагадав про розкол у тодішньому громадсько-політичному русі, що проявився під час підготовчих заходів новостворюваної організації: “Більша часть львівських русинів не відказала своєї участі до такого спасенного діла, друга частиночка не приступила до сіх пір до товариства, мабуть, іно тому, що не чує себе в силі подужати ті моральні обов’язки, які вкладає устав на кожного дійсного члена...” Дещо перебільшене трактування кількості прихильників і моральний закид противникам свідчили про намагання підбадьорити сподвижників і наявну боротьбу в інтелігентних колах русинів, і про визначення причини нехоті у недругів до цього “спасенного” почину.

У наступній частині виступу доповідач зосередився на розкритті змісту мети Товариства, визначеної першим статутом – “пізнання і просвіта нашого народу”⁴. Щодо першого визначення – тоді ще майбутній перший голова “Просвіти” підійшов надто романтично. Він спочатку провів паралель у поглядах на народ між західноєвропейською й українською літературою. За його твердженням: “Світ європейський – світ западний судив звичайно свої народи лишень по їх темній стороні”. Що відповідало аристократичному духові письменників... “Іменно драматурги представляли під іменем народу дуже кошляву, спорохнілу верству, котрої життя, знащене з самих мерзьких, лукавих діл... У їх письмах склався він з товариства, що у чужім добрі руки гріє, що братнім придбаним прокормлює і зодягає себе, розбиває, нищить, коротко сказавши, з людей з чорними, лукавими

душами”. Тобто західноєвропейська література трактувала простий народ тільки негативно, як натовп деморалізованих, мерзенних злодіїв, духовно обмежених індивідів, спроможних лише на нищення.

Таким західним критичним поглядам Н. Вахнянин протиставив українське трактування простого люду. “Ми щасливіші у цьому вигляді. Нам можна закинути тую крайність, що ми ідеалізуємо народ, що ми за ясною стороною життя його не добачаємо темної”. Під своєю літературою доповідач розумів “так українських, як галицьких писателів”, які “покинули навіть майже зовсім вищі верстви народу, а засновують свої утвори на життю простонароднім”. Щоправда, він навіть приклади лише наддніпрянських авторів: “Маруся”, “Козир Дівка” (Г. Квітка-Основ’яненко), “Катерина”, “Наймичка” (Г. Шевченко)”.

Далі автор запитує, чи корисне таке ідеалізування, й відповідає ствердно. Адже, хоча такий підхід і “затемнює... дійсний образ нашого народу, хоч спускає завісу на темну його сторону, на його пороки”, однак через те “ми не дивимось на народ наш по сліду просвіченої верстви западу з призорством, а прихилюємось до його з щирістю”⁵. Все ж, незважаючи на такий народний характер української літератури, існує чи не найбільша прірва “поміж не – а інтелігенцією, як у нас на Русі”, попри те, що “у нас ніхто ще не написав удалого драмату без засновку простонароднього...”. Тоді доповідач пояснив своє бачення життєвої підстави цього явища. Вона “лежить недалеко, бо і має наш народ багато дечого, чим може почванитися і перед просвіченим світом, а у деяких взглядах стоїть він дуже високо”. Після цього Н. Вахнянин намагався деталізувати позитиви простого люду, які, серед іншого, були і джерелом ідей для українського красного письменства.

Продуктом тієї “темної маси, котра не розумом, а більш інстинктом себе веде..., єсть одважні смілі діла, дотепні слова і одушевлені речі. Уже через те саме, що він переважно за інстинктом йде, єсть він спосібніщий і завсіди готовий до ділання”. Дещо гіперболізовано доповідач оцінив природжену народну мудрість, яка дозволяє селянинові “бачити далеко наперед”.

У такому ж дусі промовець охарактеризував і жіночий життєвий хист, і дитячий розум. За його думкою: “Жінка в народі доходить в старості до нечуваної досконалости розуму” і “виходить вона під кінець життя свого геть вище над розумом народа”, а “деякій приписують люде навіть силу віщу...”. Навіть у дитини, як зауважив один учений, “мож багато дечого навчитись...”.

Народ, за твердженням Н. Вахнянина, гарно себе репрезентує у своїх приказках, приповідках, піснях, думах і думках, що визначає його ціну⁶. Крім того, він не є “неотесана колода, не єсть той мертвий камінь, у котрий треба б уперед вложити душу, а відтак налити її розумом, а має він “своє” моральне вихованне, набуте самим сужиттем...” Ідею цієї романтизованої частини виступу Н. Вахнянин подав у останній фразі: “І неuki в своїм роді дуже просвічені люде”.

Позитивна оцінка простого народу в устах Н. Вахнянина свідомо перебільшена. Для такого підходу він окремо високо поцінував і селян, і жінок, і дітей. Також позитивно охарактеризував усну народну творчість та життєвий хист простого народу і його мораль. Тобто пізнання народу, стосувалося лише намагань визначити його достатньо високу вагу, чим спонукати інтелігенцію до його просвіти. Однак тоді складно вивести інше практичне значення пізнання народу. Бо хоч ідеалізація

і піднімала вагу простої верстви, однак не давала реального бачення, перш за все, її внутрішніх вад, проблем та потреб, про які згадано лише побіжно як такі, на які письменники закривали очі. Очевидно, Н. Вахнянин прагнув посилити аргументи і таким чином ще більше заохотити “просвічену верству” до праці на користь народу.

Друга частина складової мети – “просвіта народу” подана першим доповідачем лаконічно й зведена до тези про “популяризуване науки”, що означало більше сутність просвіти, а не її мету. А далі Н. Вахнянин зосередив значну увагу на засобах, за допомогою яких це мало б відбуватися, тобто він уникнув розкриття другої частини мети.

Відповідно, у подальшому виступі висвітлювалися питання щодо змісту та способів ведення просвітницької діяльності, яка, на думку доповідача, була “важливішою і труднішою від першої”, тобто “пізнавальної” частини мети. У цьому питанні думки доповідача відзначалися чіткішими, раціональнішими й зрозумілішими формами.

Основну увагу промовець присвятив питанням: “що і як маєм популяризувати”. Перше стосувалося змісту майбутньої праці, який, на думку Н. Вахнянина, залежав “від обставин часу и місцевости”. При цьому підбір тематики потрібно було робити виважено, обережно й поступово – “подаване духовних страв народові вимагає такої самої оглядності, яка заховується при подаванні тілесних страв недужому”. Критерієм, який визначав би, що саме друкувати, мали стати духовні й інтелектуальні можливості та інтерес самого народу. Правда, промовець це розшифрував у дещо завуальованій формі. За його версією, тематика потребувала диференційованого підходу. Для цього варто було визначити, що саме потрібно народові, що його цікавить, і, поєднуючи та наближаючи ці два тематичні підходи, впливати на “просту верству” для її поступу. Далі цю думку пояснив детальніше на основі прикладів можливого поєднання інтересу загалом з ширшими суспільними потребами, які визначала інтелігенція.

Оскільки народ цікавився релігійними оповіданнями, то друковані твори повинні стосуватися, перш за все, біблійних тем – життєписів святих, описів чудес Пресвятої Богородиці, які Н. Вахнянин планував пов’язати з національною історією. Це він проілюстрував на основі ймовірного сюжету, за яким можна було показати боротьбу козаків в особах Онисима Пальчика, який разом зі своїм отаманом Сулимою “вибрався Азов добувати”, де був пораним, а після повернення на “Україну, удається до пресв. Богородиці, а ся і повертає йому здоровля”. Також висловив припущення, що простий люд радо читав би розповідь про те, як “воевода Роман побивав на полях Тисьменицьких орди Батого, відтак виставив у честь Богородиці монастир в Тисьмениці”. А далі узагальнюючий висновок – “Історию мож легко лучити з святими речами”.

Крім того, Н. Вахнянин твердив, що народ цікавиться природничими науками, географією, життям людей в містах та інших країнах, явищами, які стосуються астрономії. Назвав існуючі праці, які можна використати для користі затіяної справи. Це – “Дещо про світ Божий”, “Листи з Хутора”, в яких йдеться “про городи й села, або яким способом справити життя недобре злодія, а буквар для народніх шкіл не винен бути другий, як граматика Куліша, де би, окрім азбучної науки, подавались хлопцеві і молитви, і історичні оповідання з бувальщини; тим розохотиться школяр до читання”.

Загалом, Н. Вахнянин пропонував пов'язати природний інтерес народу до різних знань з потребами, які визначала народовецька еліта, а це, перш за все, популяризація національної історії, яка охоплювала і княжі часи, і козацтво. Впадає у вічі, що історична тематика відображала боротьбу українців із зовнішніми ворогами і на сході, і на заході України. Однак згадано лише турків (боротьба за Азов) та монголо-татар (розгром орд Батия), що поєднується з ідеями соборності, боротьби за національні інтереси, демократизму. Також відчувається домінуючий вплив Надніпрянської України на формування майбутнього видавничого портфеля Товариства. Інші галузі науки – природничі, географічні лише згадані як такі, що викликають інтерес народу й є потрібними для популяризації.

Кілька думок Н. Вахнянин присвятив потребі викорінення вад, притаманних народу, хоча це, певним чином, було дисонансом всехвальним оцінкам “посполитих”, вміщених у попередній, “пізнавальній” частині виступу. Він вбачав важливу роль методу висміювання окремих людських недоліків у відповідних художніх творах у сатирично-гумористичній газеті. Тому, що “народ не любить довгі моралізації, а поправить життя своє скорше тоді, коли хто піднесе його пороки на сміх, або коли змалює йому... живими красками всі ті шкоди, що идуть услід за його лихими привичками”. Для цього навів приклад творів Г. Квітки-Основ'яненка “От тобі и скарб”, “Добре роби, добре й буде” та німців, у яких “Hans-jörgel вміє так дотепно списувати пороки народу, що німець, щоб не попасти у колюмни його письма, страхався навіть своєї власної тіні, а через те навчається він чесности, добродушности, тверезости, охайности и другого добра”⁷.

Після цього, коли, таким чином, народ зацікавиться виданнями “Просвіти”, і буде більше підготований до сприйняття важливіших речей, тоді необхідно перейти до подачі “наук реальних”, тобто до книжок про господарство, садівництво, бджільництво, тваринництво, про промисловість і торгівлю⁸.

Загалом прозвучали ідеї щодо викорінення суспільних вад, які не були вказані, однак, враховуючи думки автора щодо формування бажаних якостей, можна стверджувати, що вони стосувалися злодійства, нещирості, пияцтва, нехлюйства. Для побороення цих недоліків автор пропонував застосувати метод сатири – для цього радив скористатися досвідом надніпрянських авторів та німців, зокрема, недоліки мали висміюватися у щомісячній сатирично-гумористичній газеті. Також після того, як народ потягнеться до видань Товариства, необхідно було зайнятися пропагуванням економічних знань, що і мало окреслити характер майбутніх друків.

Завершальна частина виступу Н. Вахнянина стосувалася практичних засобів просвіти народу, за допомогою яких намагався відповісти на питання – “як подавати народові всі ті духовні страви?”. На цьому доповідач зупинився лаконічно та фрагментарно. Всі викладені у цьому пункті міркування стосувалися виключно друкованої продукції.

Йшлося про друк популярних книжок, у яких “склад бесіди, букви, правопись, зверхня форма і ціна мусять одвічати фізичнім і моральнім снагам народу”. Тому потрібно було у виданнях Товариства використовувати “язик і склад чисто народній, кирилицю, правопись, приноврелену по можности до правописи книг церковних, а книжечки винні ловити селянина за очи, а не за карман”. Розповсюджувати просвітні видання передбачалося за допомогою “агентів, котрі би продавали їх на прощах

в Милятині, Крехові, Гошові, Зарваниці, Добромилі, Ярославлі і других місцях”. Крім того, Н. Вахнянин висловив пораду Товариству дбати про формування добрих естетичних смаків селян перш за все у виборі ікон – “и те най не уйде бачности товариства нового, щоб раз уже счезли з-посеред хат сільських ті б о г о м а з и, котрими народ несвідом собі прикрашує до сіх пор комнати свої и церкви”.

Закінчуючи промову, Н. Вахнянин закликав майбутнє Товариство мати за приклад “Матицю чеського люду”, щоб використати її досвід у веденні народної просвіти і щоб “по 3, 4-ох літах видавати популярну книжечку у 18 000 примірниках”⁹.

Загалом виступ (тоді ще майбутнього) першого голови Товариства свідчив про достатню продуманість основних ідей щодо суті засновуваної інституції, оскільки висловлені міркування мали чітку структуру й стосувалися основних питань – обґрунтування доцільності та потреби створення нової просвітницької організації, розкриття її мети, засобів і методів діяльності та перспектив Товариства “Просвіта”.

Щодо першого, то доповідач лаконічно обґрунтував потребу і можливість заснування Товариства, акцентуючи увагу на кількох моментах: а) просвіта народу – важлива справа, яка мала виконати функцію порятунку русинів зі складної ситуації (“спасенне діло”); однак б) попередні спроби реалізувати цю ідею у формі “Руської Матиці” не дали бажаного результату через відхід цієї організації від задекларованої ідеї; крім того в) необхідність створення нової інституції пропагували представники старшого покоління в особі о. С. Качали; поряд з цим г) у суспільстві появилися нові сили – молоді студенти – “неогоїстичні душі”, які здійснили підготовчі заходи щодо зародження нового товариства; і д) цю справу підтримувала значна частина інтелігенції як у Львові, так і на провінції, однак вказано й на опозицію, оскільки згадується спротив ініціативі з боку представників старшого покоління.

У другій частині виступу основна увага зосереджувалася на розкритті ідеологічних засад Товариства, зведених до з’ясування змісту мети – пізнання й просвіта народу. 1). Пізнання народу Н. Вахнянин звів до пояснення цінності простого люду, що мало привернути інтелігенцію до праці над “просвіщенням” соціальних низів. Для цього він оправдав наскрізь позитивне трактування народу в українській літературі, оскільки воно, незважаючи на нехтування притаманними йому негативними рисами, сприяло “щирому прихилению” інтелігенції до простого люду. У цьому руслі наведено позитиви, перш за все селян, які й мали сприяти переорієнтації просвіченої верстви від байдужості до праці, спрямованої на допомогу народу. Це – спроможність діяти за інстинктом, вироблену життєву мудрість і у дорослих, і у дітей, яка відображена в усній народній творчості, високу житейську мораль, інтерес до пізнання природи та суспільства. Такий романтизований підхід до трактування простого народу іншого практичного значення, як сприяти посиленню інтересу інтелігенції до соціальних низів, не мав і певною мірою суперечив деяким міркуванням, що стосувалися ідей діяльності Товариства. Другу важливу складову частину мети доповідач подав лаконічно, зводячи її до популяризування науки серед простого люду, що дозволяє трактувати це як намір уникнути розкриття її змісту.

Чіткішими й прагматичнішими були ідеї стосовно характеру просвітньої роботи майбутньої інституції, які розкривали її зміст, засоби і форми їх застосування.

Зміст просвіти народу зводився до популяризації національної історії, перш за все княжої доби та козацтва, поширення знань з географії, насамперед тих її під-

розділів, що стосувалися народонаселення регіону та зарубіжних країв, природних явищ землі, тобто знань з фізичної, соціальної та економічної географії, у тому числі астрономічного характеру, та знань про господарсько-економічну діяльність. Крім поширення знань, передбачалося поборювати негативні риси, притаманні простолюдинам. Однак це подано через пропагування позитивних якостей – чесність, добродушність, тверезість, охайність та ін, які потрібно було виховувати у народу методом висміювання вад. Також лаконічно вказувалося на необхідність формування естетичних смаків. Щоправда, у цьому пункті йшлося лише про ікони та образи святих, які знаходилися у селянських помешканнях та у церковних храмах.

Раціональними й достатньо продуманими були й ідеї щодо способів популяризації необхідних суспільству знань. Н. Вахнянин пропонував подавати їх простому люду поступово, диференційовано, поєднуючи його інтереси, можливості з національними потребами, які визначала інтелігенція. Оскільки селяни цікавилися біблійними оповіданнями, то пропонувалося їх пов'язувати з подіями національної історії. Відомості географічного характеру були такими, що викликали живий народний інтерес й мали виконати роль звичайного інформування народу важливими даними й посилювати інтерес суспільства до видань Товариства. Після того, коли суспільство зацікавиться друками “Просвіти”, пропонувалося подавати йому інформацію практичного значення про господарсько-економічну діяльність. Викорінення наявних вад передбачалося здійснювати не за допомогою моралізаторства, якого народ не сприйме, а шляхом висміювання негативних рис.

Коротко вказано і на засоби дії Товариства. Хоча про це у виступі й не зазначено, однак йшлося лише про друковану продукцію. Популяризація знань мала здійснюватися за допомогою публікації відповідних книжок та поборення вад ще й за допомогою щомісячної сатирично-гумористичної газети. Для початку запропоновано використовувати вже існуючі наддніпрянські видання просвітнього характеру.

Враховуючи тодішні обставини й мовно-правописну суперечку, чітко окреслено й питання, пов'язані з потребами та можливостями народу. У майбутніх публікаціях мали використовуватися: мова – народна, шрифт – кириличний, правопис – наближений до церковного (його знав народ), ціна – доступна незаможним верствам. Спосіб поширення видань – за допомогою агентів, які мали їх продавати на прощах та інших місцях.

Крім того, можна відзначити присутність ідей оптимізму, якими позначені зусилля організаторів Товариства й окреслення можливих перспектив його розвитку. Також вказано на доцільність брати за приклад розмах діяльності “Матиці чеського люду”, яка видавала свої твори великим накладом.

Наступним, хто виклав своє бачення ідейних засад створюваного Товариства, був правник Андрій Січинський. Його міркування практично повторювали думки, висловлені першим доповідачем, щоправда, в дещо скороченому варіанті та з більшою відвертістю стосовно національних устремлінь майбутньої праці створюваного Товариства¹⁰. Спочатку він також підтвердив надзвичайне значення обговорюваної проблеми, зазначивши, що “справа... важна”.

У першій частині промови А. Січинський достатньо прозоро й сміливо розкрив своє бачення суті й мети власне просвітницької праці. “Ставлю яко *правду* основну,

що кожний народ, котрий до самостійности національної добити хочеса, найперше о те дбати мусить: низші верстви товариства, масу народу піднести до такої степені просвіти, аби тая маса народу пізнала себе членом народнього організму, почула своє обивательське і національне достоїнство і узнала потребу існування своєї нації яко окремішньої народної індивідуальности; – бо ніхто інчий, а тая маса народу єсть підставою, єсть основою народнього здання”. Думки достатньо відкриті – правдивою, тобто реальною метою просвіти, яку мало реалізовувати Товариство, була національна незалежність. Для того, щоб її досягнути, необхідно простий народ підняти за допомогою просвіти до такого ступеня розвитку, щоб він усвідомлював себе частиною нації з розвиненим почуттям громадянської та національної гідності й усвідомлював потребу національної незалежності, а також того, що він сам є підставою національної ідеї.

Далі уточнено, що саме означало поняття “нація” і обґрунтовано її ідеєю: “Ми, галицькі русини, становимо частину великої 15 милионової українсько-руської нації; тая нація має зі вигляду на свою численність, зі вигляду на свою минушість *неперечне право* до самостійности національної; руська інтелігенція свідома того права и рада б його осушити”¹¹. Тобто, націю подано в соборницькому баченні, а національну незалежність обґрунтовано чисельністю етносу та його історичним, отже, державницьким минулим і тим, що інтелігенція цю справу усвідомлює й готова її здійснити. З цього випливає, що основна мета просвіти, згідно “правди основної” – готувати народ до здобуття національної незалежності, бо є для цього підстави і є кому цим займатися.

Далі прозвучали закиди “просвіченим” русинам, які за 20 років нічого суттєвого у цьому не зробили, бо мало було створено книжок народно-просвітнього характеру, тим більше не досить високої якості. Доповідач заявив, що не вважає за доцільне з’ясовувати причину такого негативного стану і хто у цьому винен, а висловився за зосередження уваги на майбутній праці. Для цього радив наслідувати слов’ян, які зрозуміли “ідею нашого часу, ідею народности; усі напруженими силами добиваються своєї мети”. Лише одні русини досі перебувають у сплячці, забувши, що часи минають, і що “за наші вчинки отвічатимем перед судом історії”. У такий спосіб А. Січинський лаконічно обґрунтував потребу заснування Товариства.

Започатковувану просвітню справу назвав “великанською” як за обсягом, так і за її реалізацією. Тому її необхідно провадити згідно з “глибоко продуманою програмою”, яку і має створити обраний Виділ. Під програмою, очевидно, розумів концепцію діяльності, викладену ним у наступній частині виступу. “Річ ясна, що видавані нами книжки популярні”, якими вони не були б “найкращими”, “не принесуть ніякої користі, коли їх нарід читати не буде”. Далі розкрив своє бачення вирішення цієї проблеми. Для досягнення потрібного успіху необхідно, щоб ці видання народ “читати міг и аби їх читати хотів”. Перше пропонував досягнути за рахунок дешевої ціни й доступності видань. Однак, зазначив, що це складне питання і його вирішення вимагає детальнішого розгляду, тому зосередив увагу на з’ясуванні другої проблеми.

Питання мови та способу написання книг для народу подав лаконічно та беззаперечно кількома основними блоками. Спочатку звернув увагу на мову й спосіб написання праць для народу. Видання мали бути написані: “в чисто народнім язичі”, а автор повинен наближатися “до понятій простолюдина и писав о предметі, в котрім народ поученя потребує. Се правди неперечні”. Тобто, крім народної мови,

видання Товариства повинні бути написані на теми, необхідні для просвіти народу й викладені у доступній для читачів формі, що, очевидно, мало стосуватися і стилю, і термінології. При цьому уникнув питання правопису.

Далі він аргументував свою позицію критичними заувагами щодо існуючого стану речей у руській видавничій справі. За твердженням доповідача, “у нас досі ані одна людяна книжка для народу не появилася, що, отже, наш народ доселі майже нічого не читав”, а книжки для шкіл народних – “така дрянь, такі не практичні і сухі, що дитина, висидівши кілька літ в школі... від всякої книжки... відхрещується”. Тому одним із найважливіших завдань мало стати – “охоту до читання розбудити”. Для цього радив, перш за все, вдало підібрати проблематику видань і її поступово розширювати.

Ними мали стати, “з одної сторони, річі релігійні, як: життя святих, важнючі і інтересовніші події з біблейної історії...; з другої сторони, повісти моральної заснови”. Також ратував за друк добрих книжок для народних шкіл. Таким чином, “розбудивши... в нашому народі достаточну охоту до читання”, можна буде перейти до важливої й дуже необхідної народові науки про господарство, а саме: “о хові товару, о рільництві, садівництві, городництві і т. д”.. Крім цього, вказав на важливість видання книжок, розбуджуючих “духа промислово-спекулятивного, духа підприємливості і асоціації”.

За думкою А. Січинського, “другий *головний* ряд становили б книжечки со-дер-жан-ня *юридичного* в найобширнішій то-го слова змислі”. Причина такої уваги до видань юридичного змісту полягала в тому, що “мало розуміє наш народ своє становище в державі, в громаді і в родині, своє становище супротив урядам і властям... мало розуміє він своє становище соціальне і свої стосунки приватноправні”, з чого “для *цілого народу* виходять некористи”. Також необхідно було видавати книжки з природничих наук: географії, фізики, астрономії, геології тощо. Лише після цього, “скріпивши наш народ морально, подавши йому всякі можливі способи двигнутися з недолі матеріальної, допровадивши укінець, до почуття свого чоловічого і обивательського достоїнства, приступимо до популярного викладу *історії*. – Вона то розкриє перед народом його минувшість, роз’яснить його теперішність і вкаже і навчить його, якої будучности йому *треба*”. Коли ж це народ добре засвоїть, “тоді устоїмо против всяким бурям, бо стоятиме за нами нерозбитою фалангою маса народу заможна, просвічена, загріта огнем патріотизму!

І збудуться слова народного Пророка:

В своїй хаті – своя правда, і сила і воля!”

Загалом зміст і структура виступу А. Січинського співзвучні з доповіддю першого промовця. Відмінними були – більший акцент на національно-патріотичну сутність просвіти, виокремлення правничого аспекту, ігнорування пункту щодо пізнання народу й дещо іншою послідовністю викладу основних ідей.

А. Січинський коротко вказав на доцільність створення нової просвітницької організації, зазначивши лише, що за останні 20 років нічого не було зроблено, зокрема, не видано потрібних для народу книжок, а шкільні підручники поганої якості, тому русини нічого не читали й не мали охоти до читання, що вони й надалі перебувають у сплячці. Далі достатньо відкрито й сміливо заманіфестував головну мету просвітницької праці – підготувати народ до здобуття “національної

незалежності”. Для досягнення цього є всі умови, це сам народ, який є підставою національної ідеї, велика його чисельність (15 млн – ідея соборності), історія, що мала державницьку традицію, та інтелігенція, яка це розуміла й готова була виконати важливе національне завдання. Тому цей народ зусиллям інтелігенції необхідно за допомогою масової просвіти підняти до такого ступеня розвитку, щоб він усвідомив себе частиною нації, мав розвинене почуття громадянської й національної гідності та усвідомлював потребу національної незалежності.

Сутність просвітницької праці подана лаконічно й зводилася до видавничої діяльності. Вона мала проводитися за добре продуманим планом, підготованим Виділом. Просвітницькі друки повинні були бути дешевими й доступними та приваблювати селян, заохочуючи їх до читання. Останнє можна було досягнути за допомогою використання народної мови, простої, зрозумілої для людей форми викладу та подачі необхідних для навчання народу тем, які потрібно було поступово розширювати. Структура й розвиток тематики передбачали спочатку видання релігійного спрямування, а саме – життя святих і біблійні історії, підручники для шкіл, згодом, розбудивши прагнення читати, потрібно було публікувати практичні друки господарського характеру: про тваринництво, рільництво, садівництво, городництво тощо, а також праці, в яких заохочувалася б виробнича, промислово-торгівельна справа, підприємництво й творення асоціацій. Після цього слід було видавати книжки юридичної тематики, які названо другими за важливістю, для того щоб народ міг відстоювати свої права у стосунках з органами влади і розумів соціальне становище й приватні інтереси. Також варто було подавати народові праці з природничих наук – географії, фізики, астрономії, геології тощо. Лише після цього, піднявши народ морально та матеріально, а тим самим його людську й громадянську гідність, почати популяризацію національної історії. Це пояснить народу його минуле, сучасне й вкаже, яке майбутнє йому потрібно. Результат такої праці – народ буде розвинено до рівня монолітного, заможного, просвіченого, патріотично налаштованого суспільства, що зможе протистояти будь-яким натискам. Тобто, готовим до боротьби за національну незалежність.

Деякі іншими були міркування третього промовця – Федора Заревича, які, як зазначено, подані у скороченому викладі – “у ізводі”¹². У редакційній інтерпретації промови зазначено, що у порівнянні з першими доповідачами, котрі більшу увагу звертали на теоретичні підходи, він хотів висловити практичні міркування – “що вчинити потреба, щоби простий народ до тої ступени розвою духовного привести, щоби він книжки популярні читати хотів”. Його головна думка – для досягнення потрібного успіху необхідно реалізовувати задум через “школу народню”. Далі подав її загальну характеристику, за якою народна школа “має кращу и більш величаву задачу, чим школи низші для висших верств”, бо коли останні лише готують майбутню інтелігенцію для вищої освіти, то “школа народня має назначити прямоване цілої жизнї селянина, має показати йому путь, котрим він дальше йти має”. З цього і треба починати просвіту “народню”. Ця “народня” школа мала виконати кілька важливих завдань: розбудити цікавість селянина й “завести его в світ поступу”. Для цього треба “зложити добрі читанки, котрі найголовнішу задачу сповнити мають”. Вони, підготовані окремо по роках навчання, мають дати дитині поняття “о товаристві людськїм, зачавши від його домашнього життя, аж до найвищих верстов,

дальше... держави. На підставі сего дасться завести легоньку загальну историю и по-при те землєпись популярну, а потом инші вже науки". Це розбудить цікавість дитини й заохотить її до дальшого пізнання. Для формування логічного мислення поступово, поряд із читанкою варто запровадити арифметику. А для розширення навчання необхідно запровадити додаткову популяризацію знань "при недільних читаннях у школі повторюючій".

Однак, за думкою промовця, обмежуватися народними школами, орієнтованими лише на дітей не можна, бо засвоєні знання будуть втрачені – "би... пропали без сліду". Про це свідчить існуючий стан речей. Хоч у краї вже "сорок або й більше літ тривають школи, подибуємо не багато письменних, а ще менше хоч крихточку огладжених людей". Дуже важливим мало стати подальше провадження народу з боку просвіченої верстви, "котра стала би йому учителем в дальшій житні". Тому "ціла вага лежить, отже, на інтелігенції народу руського, щоби тая дійсно зділалась інтелігенцією руською..., підводила його до себе..., просвічала своїм розумом темряву духовну селянина, щоби вона засівала старанно розоране школою народне поле".

Проте автор висловив критичні міркування щодо національної суті руської інтелігенції. "Але яка ж тотя інтелігенція! По імені тільки, а по правді єсть вона чужою чуженицею дома, хоч не богато вона в сім виновата". Тому що, "не маючи нічого, або дуже мало путнього, не може вона и отвердіти в своїй народній житні, а бере поживу з чужого поля і переходить тою чужиною наскрізь". Тому необхідно подбати "за поживу для інтелігенції", поширювати літературні праці, "треба руське слово, руську гадку вчинити домашніми, необхідними вимінками свічної верстви нашої, треба розвити якнайбагатшу белетристику". Для прикладу навів досвід поляків: "Камінський, видаючи "Rozmaitości", завів у руські дома польську бесіду – тою ж дорогою заведім ми знова свою". Коли появиться така інтелігенція, "знаюча своє питоме", тоді буде добрий результат, бо школа стане "наче мостиком переходнім від свічної до простонародної верстви". Коли в такий спосіб провести просвітню роботу, тоді "ми сотворимо собі себе [очевидно – самі собі. – В. П.] свідомий народ".

Загалом думки Ф. Заревича відрізнялися від міркувань перших ораторів. Якщо попередні доповідачі трактували Товариство як видавничу організацію, то він виступав за диференційований підхід. Для дітей – народна школа та недільні "повторючі школи", а для дорослих – незрозуміла форма опіки інтелігенції, яку "Просвіта" повинна "пристосувати" для цього завдання. Народні школи мали бути вищими за існуючі "нижчі" навчальні заклади та давати знання загального життєвого "прямування". З цього випливало, що "Просвіта" мала стати навчально-виховною інституцією і для народу (дітей та дорослих), і для інтелігенції. Диференційованими мали бути ймовірні засоби та предмети дії. Для дітей – читанки з інформацією про суспільну організацію (від сім'ї до держави), підручники з загальної історії, популярної географії, арифметики та інших предметів. Для дорослих передбачав тільки зусилля інтелігенції, яка мала здійснювати просвітне ведення селян по життю. Для інтелігенції видавати белетристику руською мовою, повертаючи таким чином її у національне русло.

Викладені ідеї були дещо аморфними. Адже не розшифровувалося поняття "народна школа" і не роз'яснювалося змісту роботи інтелігенції стосовно простого народу – лише заклики. Можливо, реферативний виклад промови у "Правді" на-

ведено не повно, однак, сумнівно, чи це могло змінити зміст ідей. Важливими були лише думки, які акцентували увагу на роботі з руською інтелігенцією, для якої пропонувалося розвивати свою белетристику, таким чином повертаючи її до свого народного життя. Передбачувані результати також подано дещо загально, оскільки здобутком праці Товариства мав стати “свідомий народ”, але що малося на увазі, не визначено. Видається чіткішою думка про засади задуму, висловлені наприкінці промови, слідуючи яким, треба творити самих себе, тобто самим влаштовувати власну долю, вирішувати власні проблеми, де інтелігенція повинна відіграти ключову дієтворчу роль. Тому одним із завдань Товариства мало стати об’єднання інтелігенції з простим народом.

Свою лепту у формування ідейних засад Товариства вніс о. Василь Ільницький, який, відмовляючись від посади члена Виділу Товариства, виступив з невеликою промовою, в якій серед іншого, висловив кілька міркувань стосовно ідеологічних засад. Він вказав на перспективи просвітньої праці, частково виділив проблеми, які необхідно було вирішувати. Спочатку дав оцінку наслідків діяльності та мети інституції. Він заявив, що “Просвіта”, показавши свою суть діями, буде успішно розвиватися. Для цього використав алегоричні твердження про зерно, яке спочатку “мале і невидне, але згодом розвинеться, красно процвіте і гарний плід приносить”. Та про промінь висхідного сонця, який спочатку “невеличкий, але... що раз більше обгортає світа, гріє землю і виходить на ній зілля цвіти, плоди – життє”. А щодо мети то, за його твердженням, не: “може бути краща, благородніша, святіша ціль над туєю, котру товариство собі поставило”. Далі розкрив своє бачення мети Товариства, яке: “... задумало з народа, що нині темний, невідущий, відданий злим норовам, які з нещасних часів когдасьньої неволі собі присвоїв, зробити народ образований, свідомий себе, своїх народніх, товариських і державних прав, вольного обивателя конституційної держави”¹³. Крім того, наприкінці зборів він запропонував: “щоби Виділ зайнявся спорудженем бібліотеки товариської і заявив охоту подарити до її всі свої до сіх пор вистачані твори”¹⁴. Проблеми, які мала вирішувати “Просвіта”, полягали у поборенні негативних рис народу (темний, неосвічений, обтяжений вадами, що були наслідком залежності, як можна припустити і політичної, і соціальної). А метою мало стати витворення із цієї соціальної маси освіченої нації, самоусвідомленої, яка знає свої етно-національні, громадські й громадянські права у конституційній державі.

Дещо відмінними, чи особливими, від попередників були міркування останнього оратора – о. Йосифа Заячківського¹⁵. На початку промови, після привітальних слів, він заявив, що хоче представляти не духовний стан, до котрого належить, а буде промовляти від “німого сільського народу, від котрого представителів мало бачу на тім зборі”.

Далі вказав на потребу зміни національної еліти та застеріг від існуючих небезпек. Цю потребу аргументував тим, що старше покоління не спромоглося виконати належним чином своєї просвітньої функції. Бо до 1848 р. були лише окремі діячі, які не змогли реалізувати власні задуми й устремління: “в тім великім, а чужім Львові, через ті послідні століття було все від рода в род кілька щирих заступників народу, котрі як сторожі на погибельній стражі визирали хвилі, коли їх “очі увидять спасенне і славу людей своїх”. Визирали і не увиділи, і так оден по другим угасали”.

Очевидно, серед інших промовець мав на увазі й о. І. Могильницького й представників “Руської Трійці”. Далі зазначив, що “так було, аж поки не засяяв славний рік 1848, – и воскрес народ руський, а на чолі народу поставив себе стан духовний. Народ узнав его за свого проводира и заступника; узнали его и чужі”. Тому “на нас піднялася вся вража сила...” Однак духівництво не спроможне провадити боротьбу – “ми не до борби поставлені, але радше апостоли миру”, тому “злякалися тої бурі, зачали оглядатися позаду себе, щоби собі плечі убезпечити і – зацафалися так далеко, що стратилисьмо з очей народ, – а народ нас”. Тобто, до 1848 р. існувало лише кілька окремих діячів, які намагалися щось зробити для народу, однак їхніх спорадичних зусиль було недостатньо. “Весна народів” поставила на національних лідерів галицьке духовенство, що викликала спротив противників. Це налякало представників кліру, й вони, стурбовані самозбереженням, відступили від своєї місії.

Установчі збори о. Заячківський розцінив як позитивний факт зміни національної еліти, місце духовенства заступала інтелігенція: “тож на наше місце, хочете Ви, Шановні Панове, стати і повести дальше діло просвіти народу там, де ми перестали. За тоє народ Вам дякує, а Бог най благословить!”

Наступна частина виступу о. Заячківського присвячена закликіві не відступити від народу, а саме для нього працювати: “маю друге слово від народа, а то: прошення, щоби й Ви пішли за прикладом старших братів Ваших і не змінили ніколи народови свому”. Та: “кобисьте годні опертися тому сильному напорові, що Вас хоче відторгнути від Вашої народности”.

Дальше аргументував свою позицію прикладами та міркуваннями щодо намагань відірвати інтелігенцію від народу. Перше вказав на спроби окремих діячів з противного табору переконати галицьку інтелігенцію в недоцільності власної, національної літератури. Стверджував, що радять використовувати “готові, багаті сусідні літератури; черпайте і наслаждайтеся обильно, чи з лівої, чи з правої сторони”. Але “чужа література, ба й культура чужа, есть то барва двірська (либерия).., скоро її раз надягнеш: прощай воля! – служи до віку тому, чию барву носиш!” Другий підхід передбачав залякати вищі верстви власним народом: “дармо Вас лякають самим народом, що той не вирузумілий, невдячний, недовірчивий”. Далі промовець вказав на причини такої недовіри й натякнув на необхідність завоювати довіру в людей. “Ба деж би вже й набралося довіри в тім біднім народі?” При цьому нагадав на відступ шляхти: “не кажу вже за тоті віки, о котрих сільський народ і не знає, коли то верхні, свічні верстви народ опустили; досить і того, що він нині видит”, починаючи від школи й нетолерантної поведінки вчителя, аж до “укінченого академіка, що стоїть на роздорожу” й розмірковує, якою дорогою йому піти, а на кожній з них він “роздобуде собі красного хлібця, цвітучої долі”. Однак, “кожда дорога поведе... з дому батьківського в чужу чужину, тільки тої дороги не найдеш, котра привела би... назад до свого народу”. Тобто, для інтелігенції практично не було вибору, бо всі можливості роботи й кар’єрного росту не мали ніякого стосунку до власного народу, й вели від нього. Цим і пояснив оратор причину недовіри народу до інтелігенції: “звідки вже взяло би ся еще довіріє у того народу, котрого так скоро опускає все, що тільки крихту підойметься?”

Наприкінці виступу промовець закликав молоду інтелігенцію працювати для народу й застеріг її від звернення з цієї дороги. Заклик стосувався цілеспря-

мованої праці: “Ділайте нині щиро, кожний в своїм заводі. Бідна Русь мати, бідні й Ви сини її. Праця се Ваш капітал, з котрого маєте сплатити найсвятіший довг народові”. Водночас застеріг від спокуси денаціоналізації, яка, як вважав промовець, була особливо характерною для тогочасної руської інтелігенції: “А як доробитесь кусня хліба, коби Вас лише Бог охоронив від тої джуми сегочасної, від огидного космополітизму, которий єсть погибелю всякої народности! Видимо всі, що русини, відповідно своему числу, таки найбільший контингент доставляють до того сумного космополітизму”. На підтвердження своїх слів навів приклад з античної історії про Геракла, сила і непереможність якого полягала у зв’язку зі землею. Тому, завершуючи свій виступ, о. Заячківський закликав молодь за будь-яких обставин не відступати від народу: “Так і Ви, Братчики, хоть як тяжка була би Ваша борба, хоть як високо піднесла би Вас доля, не дайтеся відорвати від Вашої матери, від народу. Втоді лише Ви будете сильні в народі, а народ Вами славний!”¹⁶ На завершення зборів в окремому короткому виступі о. Заячківський запропонував видавати народний календар¹⁷.

Загалом, виступ останнього промовця на Установчих зборах Товариства “Просвіта” відрізнявся від промов попередників із табору народовців – ініціаторів заснування нової інституції і характером, і змістом, і спрямуванням. За формою це був емоційний виклад міркувань представника старшого покоління, пов’язаних із особливістю епохи та її проблемами. Він не торкався ведення майбутньої праці, а лише оцінив становище “просвітньої верстви” тогочасного суспільства та її національної сутності як під кутом зору минулого, так і майбутнього.

Особливістю виступу було те, що о. Й. Заячківський виступав не від себе, як це робили попередники, а від імені народу, що вплинуло на зміст та характер промови. Його ідеї стосувалися ретроспективної оцінки національної поведінки вищої верстви русинів та звернення до тогочасної інтелігенції.

Перше стосувалося поблажливої (стриманої) критики дій попередників народовців із елітного табору, яка полягала в тому, що до 1848 р. лише кілька представників були “на сторожі” національної справи, а в часі “Весни народів” духовенство, хоч і змогло підняти народ до поступу й викликало в нього довіру, однак, через зовнішній натиск злякалося, й звернуло з обраного шляху. Завершив огляд думкою, що світська інтелігенція, представлена молоддю, заступає місце духовенства на ниві просвіти народу. Наступна частина виступу була зверненням до нового покоління національних діячів. Вона викладена у формі закликів зберігати вірність народові, які чергувалися з застереженнями не відступати від обраного шляху.

Заклики стосувалися двох взаємопов’язаних думок – працювати для просвіти народу, сплачуючи таким чином перед ним свій борг.

Більшу увагу цей єдиний представник духовенства та провінції звернув на застереження нової генерації еліти не піддаватися на провокації. Вказав, від чого треба стерегтися, а якщо ні, то які можуть бути наслідки. Основним вбачав важливість опиратися зовнішньому “сильному напорови”, який використовував різні аргументи для того, щоб молодь “відторгнути від ... народности”. Перше застереження – не зважати на заяви про недоцільність створення власної літератури та культури загалом, бо тоді це призведе до лакейського служіння іншим народам. Друге застереження – не піддаватися намовлянням, що народ “невируzumілий, невдячний, недовірливий”.

Пояснив, що народ має всі підстави недовіряти інтелігенції, бо вона і раніше, й у тому часі відступала від свого люду. Третє застереження – від космополітизму, якому, серед інших народів, найбільше піддавалися русини.

Головний висновок о. Й. Заячківський подавав у формі прикладу Геракла – незважаючи на труднощі, не відриватися від народу, і це дасть молоді необхідні для праці сили.

Очевидно, доповідач вважав найважливішою умовою національного поступу – збереження вірності нової еліти-інтелігенції своєму народові, що дозволить розгорнути так необхідну просвітню діяльність, яку занехаяло старше покоління через відступ від обраного шляху.

Заманіфестовані просвітні ідеї на Установчих зборах Товариства засвідчили уявлення про потребу, доцільність, форми й методи роботи, яку планували розгорнути тодішні представники молодого і старшого покоління галицької інтелігенції. Незважаючи на певну однаковість щодо самого спрямування висловлювань, зміст персональних міркувань мав певну відмінність чи за наголосом на окремих видах діяльності, чи за суспільним виразом чину.

Поданий вище загальний огляд виголошених на Установчих зборах міркувань дає можливість визначити, у якій формі і які ідеї були заманіфестовані в часі заснування цієї просвітницької організації. Вони поєднували й ідеологічні засади, й статутну форму їх викладу, й агітаційно-пропагандистські прийоми, що дещо ускладнює їх чіткий виклад. Тому подамо ці міркування так, як вони були заявлені під час заснування Товариства.

Структура заманіфестованих ідей стосувалася низки базових позицій, які пояснювали: 1) загальну оцінку чину, 2) потребу заснування нової просвітницької організації, 3) мету, 4) засоби дії, 5) перспективи Товариства та очікуваний вплив на громадсько-політичний рух у краї.

1) Загальна оцінка чину звучала на початку в більшості виступів й мала значною мірою агітаційно-пропагандистський характер. Вона стосувалася, як вказувалося у редакційному анонсі, масової просвітньої діяльності освіченої верстви, позитивно налаштованої до соціальних низів. Також відзначено продуманість почину.

Н. Вахнянин визначив чин як дуже важке і спасенне, святе діло, з своєю 20-літньою історією. А. Січинський охарактеризував задум як великанське діло і у обов'язку дії, і в справі його реалізації. У виступі Ф. Заревича оціночні судження відсутні. При цьому необхідно врахувати скорочений, реферативний виклад його промови. У виступах старшого покоління ці визначення прозвучали лише з уст о. В. Ільницького, який назвав ціль, а, отже, і саму справу найкращою, найблагороднішою й святою.

2) Потреби заснування нової просвітницької організації у висловлюваннях були більш-менш однотипними з певними відмінностями щодо форми міркувань. Вони, тією чи іншою мірою, стосувалися трактування народу, що у тому часі мало принципове значення, ступеня його розвитку, причини відсутності поступу у цій сфері.

Н. Вахнянин не розшифровував змісту “народ”, однак окремі його твердження дають змогу трактувати це поняття у соборницькому ключі. Зрозуміло, що діяльність Товариства мала спрямовуватися на галичан. Але, ратування за використання творів наддніпрянських авторів дає підстави стверджувати, що галицьких русинів він

сприймав як частину українського народу, з однаковими духовними коренями, тому використання їх як універсального засобу є прийнятним у будь-якій його частині. На ступені розвитку народу цей перший доповідач детально не зупинявся, лише лаконічно охарактеризував стан розвитку суспільства – темноту (відсталість) призабутого (позбавленого опіки еліти) народу та відірваність інтелігенції від народу (“прірва”). Крім того, констатація потреби поборення суспільних вад дозволяє стверджувати про скриту критичну оцінку галицьких русинів. Необхідність заснування Товариства він пов’язав із бездіяльністю Галицько-Руської Матиці та нереалізованістю задуму змінити її спрямування у 1865 р., а також закликами о. С. Качали.

А. Січинський подав чітке соборницьке трактування народу, лише вказав, що галицькі русини становлять частину 15 мільйонної українсько-руської нації. Стан суспільства він не оцінював, однак, вказівка на потребу піднести народ до високого ступеня просвіти свідчить про критичне трактування тогочасного його рівня. Потребу заснування Товариства подав через нереалізованість ідеї національного розвитку, при цьому, в завуальованій формі, вказав на Галицько-Руську Матицю і зазначив, що цю “великанську” справу неможливо втілити у життя за 20 років, і засоромив галицьку еліту, яка навіть перших кроків у цій справі не здійснила, і що дуже мало видано просвітніх книжок, та й ті сумнівної вартості. Також вказав на приклад інших слов’ян, які, зрозумівши ідею часу – ідею національного розвитку, успішно працювали у цьому напрямку, а галицькі русини нічого не зробили, чим згаяли час, який ніколи не повернеться, і що за це буде відповідальність перед судом історії.

У виступі Ф. Заревича поняття “народ” не розкрито. Стан суспільства також потрактовано критично – вказано на відсутність просвітнього поступу народу, його темноту, низьку ефективність існуючої системи освіти, яка призвела до малої кількості освічених селян та низького рівня їх розвитку. Лаконічно вказав на брак співпраці інтелігенції з народом, її денационалізацію, відсутність національних духовних засобів, насамперед літературних творів для власної еліти, писаних українською мовою. Доцільність заснування “Просвіти” не розглядав.

О. Заячківський обмежився лише обґрунтуванням потреби створення нової просвітницької інституції, яке подав у дещо розлогій описовій формі. Його думки зведено до констатації факту відсутності впродовж тривалого часу дійових проводирів чи заступників народу та до відступу громадських діячів, головно представників духовенства, від започаткованої у 1848 р. просвітньої справи. Назвав причини цього: натиск противників, що породив в останніх страх за себе, непридатність кліру до ефективної громадської діяльності. З його виступу можна зробити висновок, що він на питанні про зміст поняття “народ” не зупинявся, маючи на увазі лише галичан, а ратування за працю над їх просвітою свідчить і про його критичну оцінку своїх співплемінників.

О. Ільницький лише вказав на негативні риси народу, які слід поборювати, за якими народ – темний, несвідомий, не позбавлений особистісних і суспільних вад, які здобув ще з часів, очевидно, кріпацької залежності і які, очевидно, потрібно було здолати. Це є своєрідним виразом його трактування рівня розвитку народу та потребою створення Товариства.

3) Мета Товариства висвітлена у виступах по-різному. Найбільше уваги на це питання звернули Н. Вахнянин та А. Січинський. Перший подав це згідно зі статут-

ним формулюванням – “пізнання і просвіта народу” і саме у такій послідовності. Пізнання зведено до схвалення позитивного, на відміну від західних аналогів, трактування народу в українській літературі (художній і драматургії наддніпрянських авторів) та наведення аргументів, які давали підстави для високої оцінки простого люду. Це – відважні вчинки, гумор, народна мудрість, готовність до дії, що є наслідком інстинкту, життєва мудрість, природний розум, усна народна творчість, життєва мораль, природна цікавість. При цьому свідомо уникнув визначення негативних рис, вказуючи лише на їх існування в частині “засобів дії”. Отже, автор, враховуючи одну із складових мети – “пізнання”, намагався заохотити інтелігенцію до праці над просвітою, а практично, як впливає вже з початкової діяльності Товариства, це означало збирання та публікацію зразків усної народної творчості. Такий романтичний підхід у визначенні складової мети не давав чіткого окреслення практичного значення просвітньої функції інституції. Це видно з непростой характеристики цього пункту у виступі першого голови Товариства й у відході від нього в наступних статутах організації.

Другу складову мети – просвіту народу Н. Вахнянин подав лаконічно: “популяризація науки” серед простого люду.

А. Січинський висловив чіткіші й сміливіші трактування мети просвітньої діяльності. Якщо Н. Вахнянин вказав на сутність просвіти, яку звів до популяризації здобутків науки лише узагальнено, то другий промовець чітко й однозначно пояснив, для чого це потрібно. Він уникнув трактування “пізнавальної” частини мети й зупинився лише на просвітній. У ній виділив дві основні взаємопов’язані її складові мети – національну та державницьку (останню подав під дещо завуальованою формою “самостійности національної”) й виклав їх обґрунтування. Національна частина мети передбачала – із руського етносу сформувати націю. Для цього потрібно було (за допомогою просвіти) піднести розвиток простого народу до такого рівня, щоб кожний русин усвідомив себе складовою частиною нації, досягнув громадянську й національну гідність і збагнув потребу екзистенції своєї нації як окремішньої індивідуальності.

Обґрунтовуючи другу частину мети, промовець з’ясував, що він розумів під поняттям нації. Це: українська соборна нація, в якій були для здобуття державного статусу всі підстави – чисельність (15 млн) та державницька історія, завуальована як “своя минувшість”. Тобто метою створюваного Товариства мала стати просвітницька діяльність, спрямована на формування соборницької нації, з представниками, наділеними почуттям своєї національної приналежності, єдності, соборності, громадянської та національної гідності, що мало стати основою для боротьби за національну незалежність. Тим сприяти розвитку русинів у руслі поступу інших слов’янських народів. Відповідно популяризацію науки він подав у тій частині, яка стосувалася засобів дії.

У реферованій публікації виступу Ф. Заревича мету не вказано. Окремі міркування дають надто фрагментарне, приблизне уявлення про цей пункт ідеології. Стосовно народних шкіл – ймовірної основи діяльності Товариства – вказано, що вони повинні показати селянину “путь, котрим він далі йти має”. Щоправда, її сутність не розкрита. Також вказано, що школа має завести селянина у “світ поступу”, зміст якого також невизначений. Загалом ні національні, ні соціальні цілі

у виступі Ф. Заревича чітко не вказувалися. Про те, що майбутня просвітня праця мала мати національний характер можуть свідчити його дотичні твердження щодо потреби пояснювати дітям структуру суспільства, у т. ч. й сутність держави, потребу запровадити у народних школах “легоньку загальну історію” (не зрозуміло, чи це мало стосуватися національної, чи всесвітньої) та навернення інтелігенції до свого народу за допомогою видань художньої літератури в руській мові, чим протистояти її денаціоналізації.

Не визначено мети також і в емоційному виступі о. Й. Заячківського. Однак і зміст промови, і її спрямування дозволяють твердити про загальнонаціональний характер просвітньої діяльності, в основі якої мали стати дотримання інтелігенцією вірності своєму народові, праця на його користь.

О. Ільницький вказав мету як бажання перетворити галичан у народ освічений, свідомий себе, своїх народних, товариських і державних прав, вільного громадянина конституційної держави. Тут освіченість тісно пов’язана із суспільно-державницькою свідомістю. Крім того, це ж подано не надто чітко, з чого можна припустити, що метою мала стати й національна ідея через формування національної свідомості (свідомий себе, своїх народних, товариських прав) і громадянська позиція як громадянина Австро-Угорщини (свідомий... державних прав, вольного громадянина конституційної держави).

4) Засоби дії тією чи іншою мірою були присутні у виступах всіх промовців на Установчих зборах. На них була звернена чи не найбільша увага представників народовецького табору.

Засоби, викладені у виступах промовців означали практичні дії, за допомогою яких Товариство планувало досягнути визначеної мети. Це важливе питання подавалося диференційовано й передбачало види засобів і спосіб їх застосування. Загалом вони стосувалися виключно видавничої діяльності, відповідно, друк та поширення друкованої продукції були єдиним способом впливу на суспільство.

Н. Вахнянин власне саме цьому пунктові ідеології присвятив заключну частину своєї промови. Ними мали стати популярні видання біблійної тематики, історичні оповідання з національної історії, перш за все княжої доби та козацтва, видання з географії, астрономії, насамперед інформація про народонаселення і регіону, і зарубіжних країв, природні явища землі, тобто знання з фізичної, соціальної та економічної географії, в тому й астрономічного характеру, шкільні підручники, а також книжки господарського змісту про: сільське господарство, садівництво, бджільництво, тваринництво, промисловість, торгівлю. Крім поширення знань, передбачалося поборювати негативні риси, властиві простолюдинам. Однак, це подано у формі пропагування позитивних якостей (чесність, добродушність, тверезість, охайність та ін.), які потрібно було виховувати в народі методом висміювання за допомогою сатирично-гумористичної газети. Самі ж негативні якості люду не вказувалися, очевидно, це дисонувало з романтичною частиною виступу доповідача.

Загалом, за версією Н. Вахнянина, змістом просвіти мали стати вдосконалення суспільства у основних ділянках його життя: духовному – релігійність, моральність, патріотизм; інтелектуальному – отримання знань основних галузей науки (географії, астрономії); економічному – поліпшення ведення власного господарства, зацікавлення промисловістю та торгівлею. Також лаконічно вказано на необхідність

формування естетичних смаків (йшлося лише про ікони та образи святих, які знаходилися в селянських помешканнях та церковних храмах).

А. Січинський практично повторював думки попередника, тільки подав тематику друків у дещо іншій послідовності. Він вважав, що Товариство має публікувати релігійні твори, а саме – життя святих та біблійні історії, твори на моральну тематику, шкільні підручники, видання господарського характеру про: тваринництво, рільництво, садівництво, городництво і таке інше, а також друки, які мали заохотити народ до промислу, торгівлі, підприємництва та творення організацій. Окремо наголосив на потребі видань юридичного змісту, книжок з географії, фізики, астрономії, геології і т. д. Після цього пропонував “приступити до популярного викладу історії”.

Дещо інші міркування у визначенні засобів пропонував Ф. Заревич. Він визначав складніший спосіб просвіти народу, який передбачав окремі підходи у діях щодо дітей шкільного віку та дорослих. Для перших він ратував за створення “школи народної”, яка, на відміну від існуючих початкових шкіл, мала вчити суті життєвого прямування селян. Відповідно, вважав за першочергове завдання друкувати читанки про людську спільноту (почавши від сім’ї й закінчуючи державою), загальну історію, географію, арифметику та “інші науки”. Отримані знання діти повинні б закріплювати у додатковому закладі, якими мали стати “недільні школи повторюючі”. Для дорослих пропонував лише опіку інтелігенції, організовану Товариством, однак, не вказувалося, в якій саме формі це мало здійснюватися. Для освіченої верстви передбачав організацію видань художньої літератури в українській (руській) мові і “гадці”. Можна виділити наукову сферу, зокрема, суспільствознавчу, історичну, географічну, арифметичну, що було дещо загальним і вужчим підходом, ніж у попередніх доповідачів.

Представники старшого покоління тільки короткими зауваженнями вказали на потребу видання “Народного календаря” (пропозиція о. Й. Заячківського) та заснування “бібліотеки товариської” (о. В. Ільницький).

Вихідці з народовецького табору, крім видів засобів, звертали увагу й на спосіб подачі знань народу, який передбачав базові засади та черговість викладу тем, підходи до їх написання, у т. ч. мова, правопис, ціна.

Н. Вахнянин як базову засаду вважав виваженість, обережність та поступовість подачі просвітніх знань народу, прирівнюючи їх до підходів при лікуванні хворого. Ці знання потрібно було подавати так, щоб народ міг їх сприйняти охоче (морально) й зрозуміло (інтелектуально) і йти за тим, що його цікавить. Тому пропонував враховувати живий інтерес народу, який потрібно було поєднувати з потребами суспільного розвитку, визначеного інтелігенцією. Згідно з цим, виступав за виважену просвітню працю. Відповідно, він радив релігійну тематику, якою цікавився загал, пов’язувати з історичними розповідями, стосовно і княжих, і козацьких часів. Виходячи саме з цікавості народу, вважав за доцільне подавати відомості з географії та астрономії. Суспільні вади пропонував виправляти через їх висміювання у сатирично-гумористичній газеті. Такий підхід базувався на задоволенні природної цікавості селян, яка мала вивести людей на інші важливі теми та сприяти формуванню в народі, і перш за все у школярів, охоти до читання. Це мало викликати інтерес до видань Товариства й, таким чином, підготувати його до сприйняття практичних знань, які спонукали б до кращого ведення власного господарства та загалом по-

ліпшення економічного життя селян. Такі теми слід було подавати з практичного боку, щоб народ міг їх застосовувати на практиці.

Орієнтація на можливості й потреби народу мала визначити мову, стиль, правопис та ціну просвітянських видань. Тому Н. Вахнянин вважав за необхідне друкувати книжки народною мовою, кирилицею, зберегти звичний для людей церковний правопис. Книжки повинні були бути привабливими й дешевими. Спосіб поширення – через агентів, які б продавали їх на прощах у відомих в Галичині місцях.

Подібний підхід щодо способу і форм подання знань народові пропонував і А. Січинський, щоправда у дещо іншій послідовності, ніж його попередник. Базовим положенням були вимоги щодо способу написання просвітницьких видань. Вони мали стосуватися проблем, які визначали потребу просвіти народу. Тому авторам цих видань необхідно було наближатися до понять “простолюдина”, тобто писати простими, зрозумілими для селян, висловлюваннями. Розбудити охоту до читання пропонував, як і попередній доповідач, через тематику, яка зацікавлювала народ. Такими мали стати книжки релігійного характеру, далі оповідання морального спрямування та шкільні підручники. Останні мали бути ще й такими, які запроваджені у народних школах. Розбудивши, таким чином, в народі охоту до читання, потрібно було перейти до видань економічного характеру, які сприяли б поліпшенню господарства, заохочували до підприємництва, торгівлі та творення різних асоціацій. Після цього необхідно було простонародною мовою видавати книжки юридичного змісту та з окремих наукових дисциплін – географії, фізики, астрономії, геології тощо. Таким чином, зміцнивши народ морально, матеріально, піднявши його людську та громадянську гідність, приступити до популярного викладу історії. Остання мала показати народові його сутність, минулу та теперішню, вказати на майбутнє.

Ф. Заревич обрав дещо складніший спосіб просвіти народу, хоча, і він її основою вважав доцільність розбудити у народі цікавість до читання, яке мало допровадити народ до поступу. Таким способом він вважав народну школу, яка мала вчити, на відміну від існуючих, основ життя. Однак цього поняття не розшифрував. Далі пропонував зосередити увагу на виданні підручників для цієї народної школи. Основним їх видом, на його думку, мали стати читанки різної навчальної тематики. Спочатку про “людське товариство” – від сім’ї до держави, потім загальну історію та географію та “інші науки”. Це і мало розбудити цікавість дитини, яка захоче більше пізнавати. Тому згодом слід було подавати арифметику (“науку рахунків”). Розширення знань планував здійснювати у “недільній школі повторюючій”. Далі, після “школи народної”, необхідно було розгорнути важливішу просвітню роботу. Однак, методу не вказав, лише зазначив, що при народі мав би бути хтось із інтелігенції (“світню верству”), яка би стала йому “учителем у дальшій житні”. А через друк белетристики в руській мові сприяти поверненню інтелігенції до свого народу.

5) Очікуваний вплив на громадсько-політичний рух у краї. У редакційній передмові звучали оптимізм і надія на об’єднання руських опозиційних угруповань у цій справі. Н. Вахнянин не вказав чітких положень щодо цього. А. Січинський передбачав, що просвіта призведе до морального та матеріального зміцнення народу, підніме його людську й громадянську гідність і вкаже йому майбутнє, як можна зрозуміти із тенденції думок доповідача – потребу боротьби за власну національну державу. Загалом це згуртує народ, який разом з інтелігенцією зможе протистояти

зовнішнім натискам, адже представлятиме народ заможний, просвічений, патріотичний. Ф. Заревич лише зазначив, що просвіта допоможе інтелігенції, хоча б частково створити “собі себе свідомий народ”. Представники старшого покоління висловили надію на гарні перспективи й наслідки такої праці. О. Ільницький порівнював створене Товариство з малим зерном, яке з часом дасть добрі плоди та з променем Сонця, яке сходить, поступово охоплюючи землю й даючи життя. О. Заячківський висловив думку, що коли інтелігенція не відступить від народу, тоді вона буде сильна в народі, а народ буде славний нею.

За змістом, спрямуванням, формою викладу виголошені міркування можна поділити на дві основні групи. До першої належали виступи народовців – творців Товариства (Н. Вахнянина, А. Січинського, Ф. Заревича), до другої – представників старшого покоління (промова о. Й. Заячківського, а також короткий виступ та окрема пропозиція о. В. Ільницького). Якщо перші намагалися викласти основні положення ідеології просвіти народу, яку самі планували реалізовувати, то другі обмежилися окремими міркуваннями з цього приводу та закликами і пропозиціями, які мали втілювати у життя народовці. Однак, за своєю природою вони перегукуються. Розлогий виклад Н. Вахнянином романтичних “достоїнств” народу був призначений для того, щоб прихилити денаціоналізовану та інертну еліту до простого люду. Заклики інтелігенції з уст Ф. Заревича в’язалися з цілою промовою о. Й. Заячківського, в якій були заклики до нової еліти не зраджувати народ. Суть цих думок мала спільну основу, різними були способи підходів до неї – “досвідчені” промовці обмежилися закликами та “красними” сподіваннями, а творці “Просвіти” – вказували, яким шляхом це можна досягнути. Тобто, якщо молодь давала всебічне бачення просвітньої діяльності, то “старші” зупинялися на окремих її складових частинах, які, очевидно, були для них найважливішими.

Ідеї, заманіфестовані народовцями Н. Вахнянином, А. Січинським були дуже подібними, певним чином однотипними, що повторювалися й не мали принципових суперечностей, значною мірою доповнювали одна одну. Вони, у часі заснування “Просвіти” (за невеликим винятком), стосувалися народовської ідеології. Відступом була лише етимологія. Крім цього, можна виділити іншу важливу особливість – значна увага зверталася на спосіб ведення просвітницької праці, у т. ч. й на пошуки ефективних її форм і практичне ігнорування фінансових питань. Дещо відмінним був виступ Ф. Заревича, який вніс певний дисонанс у визначення головної суті заснованої інституції.

Виголошені представниками народовців міркування свідчили про продуктивність ідеї народної просвіти та готовність до її реалізації й стосувалися кількох важливих проблем: причин, які призвели до створення нової просвітницької організації, національно-політичних ідей, способів ведення просвітницької діяльності та прогнозованих результатів. Тобто творці Товариства готувалися до цього важливого заходу, відповідно у виступах простежується структура ідей, взаємозв’язок складових просвітньої праці, її зв’язок із суспільно-національними процесами й достатньо чітким баченням ймовірних перспектив. Правда, низка важливих питань не висвітлювалася. Нічого не сказано про організаційні засади, у томі й про фінансову базу Товариства (А. Січинський дав зрозуміти, що не бажає це питання розглядати). Це можна пояснити наявністю відповідних положень у вже

затвердженому Статуті й небажанням вникати під час урочистих зборів у складні, перш за все, матеріальні справи, й надією на успішне їх вирішення. Такий підхід відповідав духові оптимізму, який був присутній у виступах і загалом панував на зборах новостворюваного Товариства. За видом діяльності представники народівців і старшого покоління трактували “Просвіту”, перш за все як видавництво, яке мало продукувати книжки й часописи для просвіти народу в широкому розумінні цього слова. Головним у цьому передбачалося популяризацію здобутків різних галузей науки у найширших народних верствах. За спрямуванням просвітницька праця мала охоплювати основні сторони суспільного життя – духовне (релігійність, моральність, патріотизм), інтелектуальне (отримання знань основних галузей науки: географії, астрономії), економічне (поліпшення ведення власного господарства, зацікавлення промисловістю та торгівлею). Також лаконічно вказано на необхідність формування естетичних смаків.

Міркування Ф. Заревича були дещо іншими. Він основний наголос робив на “школі народній” та на незрозумілій формі співпраці інтелігенції з дорослою частиною галицького суспільства. Тому у його версії “Просвіта” мала стати насамперед організатором народних шкіл, її різновидом – недільної повторюючої школи, видавництвом, яке мало їх обслуговувати, й невизначеної форми впливу на дорослих. Якщо ідеї Н. Вахнянина й А. Січинського були назагал зрозумілими, відповідали затвердженому Статуту й значною мірою апробованими іншими слов’янськими народами, перш за все чехами, з яких брали приклад народівці, то думки Заревича були незрозумілі ні за суттю, ні за спрямуванням, ні за формою виконання, і, що найпомітніше, суперечили затвердженому Статуту. А явище народної школи, яка мала бути суттєво відмінною від існуючих у європейській практиці шкіл, мало стати унікальним новаторським кроком, який не мав аналогів й ніде не був апробованим видом навчання. Крім того, не вказано необхідних людських і матеріальних ресурсів, які мали забезпечити створення, кадрове підкріплення й фінансове підтримання функціонування шкіл народних і масовий випуск для них підручників. Ні першого, ні другого в розпорядженні “Просвіти”, принаймні в достатній кількості, не було, а також і не було надії на можливість швидкого вирішення цих важливих для реалізації головного задуму проблем. За позицією Ф. Заревича “Просвіта” нагадувала своєрідне громадське міністерство, яке охоплювало б і шкільництво (що, можливо, мало замінити чи доповнити існуючі початкові школи, правда з ширшими, пристосованими до життєвих потреб, програмами) – у стосунку до дітей шкільного віку, і культурницьку діяльність (організацію написання й публікації белетристики) – для інтелігенції й незрозумілу організаційну форму впливу на дорослу частину галичан. Продуктивними були ідеї цього доповідача щодо “перенаціоналізації” інтелігенції, яку, за допомогою національної художньої літератури планував повернути до свого кореня і прихилити до свого народу.

Такий підхід Ф. Заревича до трактування “Просвіти” не є зовсім зрозумілим, бо ці дискусійні питання було б доречно обговорювати у часі розробки концепції Товариства та створення його Статуту. Тоді суперечки, висловлювання альтернативних думок могли б дати певну користь. Але, коли вже було затверджено цей важливий організаційний документ і йшлося про впровадження юридичної норми у практику, то відхід від санкціонованих владою видів діяльності не був бажаним. Адже влада

давала дозвіл на видавництво, а не на міністерство. Тому зрозуміти мотивацію контрвиступу Ф. Заревича, виходячи із практичної користі, складно.

Дещо іншими були підходи двох представників старшого покоління. Зрозуміло, що о. Й. Заячківський виступав емоційно, говорив про те, що на його думку, було найважливішим, однак не торкався суті просвітницької роботи. Його увага зосереджувалася виключно на зберіганні вірності нової еліти народів та веденню праці саме для нього. Позиція на зборах і лише одна пропозиція щодо роботи інституції о. В. Ільницького свідчила про те, що цей досвідчений громадський діяч не планував брати активної участі у діяльності “Просвіти” й уникав виголошення комплексних ініціатив. Лише кілька міркувань засвідчили його підтримку й прихильність до ідеї просвіти й самого заходу, яка пов’язувалася з формулюванням цілей і певними добродійними діями.

Загалом, Товариство пішло шляхом ідей, які виголосили Н. Вахнянин та А. Сичинський. “Просвіта” з перших кроків існування реалізовувала народовську ідеологію, але з певними відступами у питаннях правопису. Тому вона виступила на історичній арені як просвітницька організація, яка за допомогою видавничої справи поширювала досягнення науки в галицько-українському середовищі народною мовою, етимологічним правописом і церковнослов’янським шрифтом (згодом перейшла на фонетичний правопис і на гражданський шрифт), спрямовуючи народ у національному напрямку розвитку. Також були використані ідеї о. Й. Заячківського щодо заснування народного календаря та о. В. Ільницького щодо заснування бібліотеки Товариства.

Volodymyr Pashuk. Manifestation of the ideological principles of the “Prosvita” society

The author analyzes educational ideas that were expressed at the founding meeting of the “Prosvita” society that formed an ideological basis for the establishing and future activities of this organization.

Key words: “Prosvita”, educational ideas, founding meeting, N. Vakhnianyn, A. Sichynskyi, F. Zarevych, O. Ohonovskyi, Father I. Zaiachkivskyi

¹ Справоздане з перших загальних зборів Товариства “Просвіта” (Львів 26. падолиста) // Правда. – 1868. – № 43. – С. 513.

² Там само.

³ Там само. – С. 513–516.

⁴ Товариство “Просвіта” у Львові. Статути. – Львів, 1999. – С. 22.

⁵ Справоздане з перших загальних зборів товариства “Просвіта” // Правда. – 1868. – № 43. – С. 514.

⁶ Там само. – С. 515.

⁷ Там само. – С. 515–516.

⁸ Там само. – С. 516.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – № 44. – С. 525–526.

¹¹ Там само. – С. 525.

¹² Там само. – С. 526–527.

¹³ Там само. – С. 528.

¹⁴ Там само. – № 45. – С. 539.

¹⁵ Там само. – С. 537–538.

¹⁶ Там само. – С. 538.

¹⁷ Там само. – С. 539.